

VERSTERKING VOOR GEZINNEN

RAAD VOOR MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING

RAAD VOOR DE VOLKSGEZONDHEID & ZORG

VERSTERKING VOOR GEZINNEN

VERSTERKEN VAN DE VILLAGE

PREADVIES OVER GEZINNEN
EN HUN SOCIALE OMGEVING

raad voor maatschappelijke ontwikkeling *rmo*

ZORG IN FAMILIEVERBAND

PREADVIES OVER ZORGRELATIES
TUSSEN GENERATIES

Raad voor de Volksgezondheid & Zorg

Den Haag, september 2008

raad voor maatschappelijke ontwikkeling

Raad voor de Volksgezondheid & Zorg

Parnassusplein 5
Postbus 16139
2500 BC Den Haag
Tel. 070 340 52 94
Fax 070 340 54 46
rmo@adviesorgaan-rmo.nl
www.adviesorgaan-rmo.nl

Parnassusplein 5
Postbus 19404
2500 CK Den Haag
Tel. 070 340 50 60
Fax 070 340 75 75
mail@rvz.net
www.rvz.net

U kunt deze publicatie bestellen via de website van de RVZ (www.rvz.net) of de RMO (www.adviesorgaan-rmo.nl) of telefonisch bij de RVZ (070 3405060) onder vermelding van publicatienummer 08/10.

© Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling/Raad voor de Volksgezondheid & Zorg
Den Haag, 2008

ISBN: 978-90-5732-198-6
fotografie: Joyce van Belkom/Hollandse Hoogte

WOORD VOORAF

De minister voor Jeugd en Gezin bereidt een nota voor over gezinnen. Voor deze nota heeft hij de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) en de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ) om advies gevraagd. De RVZ over de banden tussen grootouders, ouders en kleinkinderen – de intergenerationele zorgrelaties van gezinnen – en de RMO over de banden tussen gezinnen en hun sociale omgeving – de *village* van gezinnen.

Omdat beide adviestrajecten een langere looptijd hebben dan wenselijk was, brengen de raden hierbij twee preadviezen uit. Naar verwachting zal begin 2009 een uitgewerkt en afgerond advies verschijnen.

De RMO wijst op sociale verbanden, de RVZ op intergenerationele verbanden. Daarmee hebben de adviezen weliswaar verschillende perspectieven, maar ze vertonen vervolgens een opvallende eensgezindheid: in beide preadviezen wordt geconcludeerd dat het nodig en mogelijk is de banden tussen gezinnen en hun directe omgeving te versterken. De overheid kan hierin een voorwaardenscheppende taak vervullen. Niet meer dan voorwaardenscheppend – de overheid moet zich niet bemoeien met de sociale netwerken van gezinnen – maar vooral ook niet minder dan voorwaardenscheppend. In de publieke ruimte en in de publieke dienstverlening zijn er tal van mogelijkheden voor de overheid om *invloed uit te oefenen op de kansen* die gezinnen hebben om een eigen rijkdom aan sociale en familiale netwerken te ontwikkelen en te koesteren.

Zowel het *village* perspectief van de RMO als het intergenerationele perspectief van de RVZ belichten dat gezinnen niet op zichzelf staan. De gevoelde druk in hedendaagse gezinnen op het gebied van opvoeding en zorg kan in de context van familie en *village* worden verlicht.

Beide adviezen zijn complementair in hun oplossingsrichtingen en geven concrete voorbeelden. Het verheugt de RMO en de RVZ daarom de twee preadviezen samen in één band te presenteren.

Sadik Harchaoui,
voorzitter RMO

Rien Meijerink,
voorzitter RVZ

INHOUDSOPGAVE

RMO

VERSTERKEN VAN DE VILLAGE: PREADVIES OVER GEZINNEN EN HUN SOCIALE OMGEVING

1. INLEIDING	11
2. VERANDERENDE SOCIALE OMGEVING	12
3. EEN VOORWAARDENSCHIPPENDE STRATEGIE	17
4. CONCLUSIE	23
LITERATUUR	24
GERAADPLEEGDE DESKUNDIGEN	27

RVZ

ZORG IN FAMILIEVERBAND: PREADVIES OVER ZORGRELATIES TUSSEN GENERATIES

1. INLEIDING	33
2. FAMILIE EN LEVENSLIOP	36
3. DE WAARDE VAN FAMILIE	43
4. FAMILIE EN BELEID: SAMENVATTING EN CONCLUSIE	49
LITERATUUR	52
GERAADPLEEGDE DESKUNDIGEN	57

VERSTERKEN VAN DE VILLAGE

PREADVIES OVER GEZINNEN EN HUN SOCIALE OMGEVING

raad voor maatschappelijke ontwikkeling

De commissie van de RMO die het preadvies heeft voorbereid, bestond uit:

Prof. mr. J.M. Barendrecht (Raad)

Prof. dr. M. de Winter (Raad)

Dr. K.W.H. van Beek (secretariaat)

Drs. B.J. van Wijk (secretariaat)

RAAD VOOR MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELING

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken. De Raad is:

prof. mr. Maurits Barendrecht
prof. dr. Talja Blokland-Potters
prof. dr. Anneke van Doorne-Huiskes
prof. dr. Paul Frissen
mr. Sadik Harchaoui
Yolan Koster-Dreese MSc
drs. José Manshanden
prof. dr. Lucas Meijs
prof. dr. Micha de Winter
dr. Rienk Janssens is waarnemend algemeen secretaris van de raad.

De RMO is bij wet ingesteld op 1 januari 1997. Zijn formele opdracht luidt: 'de regering en de beide kamers der Staten-Generaal te adviseren over de hoofdlijnen van beleid inzake de gevolgen van maatschappelijke ontwikkelingen voor zover deze van invloed zijn op de participatie van burgers in en de stabiliteit van de samenleving'.

INHOUDSOPGAVE

1.	<i>INLEIDING</i>	11
2.	<i>VERANDERENDE SOCIALE OMGEVING</i>	12
2.1	De functies van de village	12
2.2	Neveneffect van maatschappelijke ontwikkelingen	14
3.	<i>EEN VOORWAARDENSCHEPPENDE STRATEGIE</i>	17
3.1	Inleiding	17
3.2	Kansen creëren voor ontmoeting	17
3.3	Verrijken van uitwisseling met kennis, ideeën en ervaring	19
3.4	Toegang tot veilige en probleemoplossende hulp	21
4.	<i>CONCLUSIE</i>	23
	<i>LITERATUUR</i>	24
	<i>GERAADPLEEGDE DESKUNDIGEN</i>	27

1. INLEIDING

‘Het gezin is de hoeksteen van de samenleving’ zo wil een even klassieke als populaire slogan. Maar het gezin staat er in toenemende mate alleen voor. In het advies *Aansprekend opvoeden* sprak de RMO over gaten en discontinuïteiten in de pedagogische infrastructuur: familie, buurt, kerk, speeltuin, lokale middenstand en andere elementen van de traditionele leefomgeving spelen een al minder geprononceerde rol (RMO 2001). Ten dele zijn hiervoor formele instituties in de plaats getreden, zoals opvang, sport- en spelverenigingen en specialistische pedagogische dienstverlening, maar die vervullen een veel partiëlere rol dan de ‘village’ die het floreren van gezinnen in het algemeen kan bevorderen.

De nadruk in het beleid in relatie tot gezinnen ligt op direct overheidsingrijpen, in die gevallen waarin het echt misgaat. Initiatieven om beter en eerder te signaleren, om te monitoren, om databases te combineren en om de effectiviteit van ingrepen te vergroten zijn onderdeel van dit beleid. Maar als de overheid zich tot deze directe interventierol zou beperken, doet ze zichzelf en de samenleving tekort. Alle gezinnen immers – niet alleen probleemgezinnen - hebben tot op enige hoogte last van de verdwenen functies van de sociale omgeving. En voor alle gezinnen betekent het bestaande uitgangspunt van beleid dat als je hulp wilt, je bijna eerst beschuldigd moet worden van iets ergs. Ouders en kinderen hebben echter ook baat bij en behoefte aan hulp als zij het gevoel hebben dat er iets beter kan of kunnen in aanraking komen met kennis en ideeën waardoor ze ontdekken dat dingen beter kunnen. Op een eigentijdse manier zouden we kunnen proberen een sociale opvoedomgeving, een village, nieuw voedsel te geven. Zo kan versterken van de village een bijdrage leveren aan de algemene opvoedkwaliteit in Nederland, aan het voorkomen van problemen en aan het behapbaar houden van de probleemgevallen voor de professionals die zich daarmee bezig moeten houden.

In dit preadvies doet de RMO een aantal voorstellen waarmee de nuttige functies van de village voor gezinnen een nieuwe invulling kunnen krijgen, waarmee verbindingen tussen gezinnen en hun omgeving sterker kunnen worden. De voorstellen zijn gericht op de (rijks)overheid, maar zijn nadrukkelijk geformuleerd in termen van voorwaardenscheppend beleid; het zijn interventies waarmee de overheid een gunstige context kan scheppen. De Raad wil er expliciet voor waarschuwen dat de overheid de village-rol niet zelf gaat proberen op zich te nemen. Dat zou de draagkracht van de overheid verre te boven gaan, maar ook voorbij gaan aan essentiële waarden van de mensen die het betreft:

de *village it takes to raise a child* is bij uitstek een door mensen naar eigen inzicht en in volle vrijheid vormgegeven netwerk, waarbij mensen vooral ook het fundamentele recht hebben er geen deel van uit te maken.¹ Het past de overheid wel hiervoor gunstige voorwaarden na te streven, maar niet meer dan dat.

Paragraaf 2 schetst in hoofdlijnen de veranderende sociale context van gezinnen, paragraaf 3 doet beleidsvoorstellen, paragraaf 4 concludeert.

2. VERANDERENDE SOCIALE OMGEVING

2.1 De functies van de village

De term *village* is een anglicisme waarmee de sociale omgeving van gezinnen wordt aangeduid. De Raad is geen voorstander van het gebruik van Engelse termen, maar vindt dat *village* een betekenis heeft die (nog) niet in een Nederlandse term is begrepen. Het woord *village* verwijst naar dorp, maar zonder de associatie met een geografische beperktheid die dat woord in het Nederlands ook heeft. *Village* verwijst naar sociale omgeving maar dan met net iets meer gevoelswarmte en betrokkenheid. Tenslotte verwijst *village* ondubbelzinnig naar burgers en hun onderlinge relaties, daar waar bijvoorbeeld pedagogische infrastructuur – de term die de Raad in 2001 introduceerde – maar al te vaak is gaan verwijzen naar de professionals die zich met gezinnen en kinderen bezighouden. Drie redenen voor de Raad om de term *village* te hanteren.

Met de term *village* wil de Raad een aantal functies aanduiden die de sociale omgeving van gezinnen kan vervullen. Zo kan de *village* medeopvoeder zijn op momenten dat kinderen buiten ouderlijk zicht zijn, bijvoorbeeld als ze buiten spelen. De *village* kan een ruimte zijn voor kinderen om even te ontsnappen aan ouderlijk zicht, terwijl hun veiligheid niet in het gedrang komt. Een stapje verder is de *village* die voor kinderen ook tot steun kan zijn op momenten dat het met de ouderlijke opvoeding niet helemaal botert. In een andere functie kan de *village* ouders helpen als zij daar behoefte aan hebben, bijvoorbeeld in praktische zin met opvangen van kinderen. In een goed werkende *village* kunnen mensen

1 Het gezegde 'it takes a village to raise a child' gaat terug op een aantal Afrikaanse bronnen en kreeg bekendheid door het gelijknamige boek (1996) van Hillary Clinton; meer info: http://en.wikipedia.org/wiki/It_Takes_a_Village.

daarnaast voor elkaar een vanzelfsprekende bron zijn van kennis en kunde waar het opgroeiende kinderen en opvoeden betreft. Mensen kunnen kennis die ze hebben direct aan elkaar doorgeven, elkaar wijzen op mogelijke bronnen van kennis, samen op zoek gaan naar kennis en deskundigheid, enz. Ook kunnen mensen in een goed werkende village op een vanzelfsprekende manier met elkaar in gesprek gaan over wat goed is en wat niet, over wat mag en wat niet. Bovendien kunnen mensen in een goed werkende village meer samen verantwoordelijkheid dragen waardoor het minder vaak nodig is om de autoriteiten in te schakelen. Tenslotte kunnen mensen in een goed werkende village ook alarm slaan zodra dat nodig is. Deze opsomming van functies is niet uitputtend en zal ook zelden in alle opzichten vervuld worden. Maar ze geeft wel een indruk van de reikwijdte en het belang van de village voor het floreren van gezinnen.

Op bijna elk van de genoemde functies zien we dat de netwerken van gezinnen tegenwoordig dun zijn, te dun misschien. Kinderen zelf bijvoorbeeld ervaren geen 'opvoedende energie' in hun buurt. Zij bevinden zich naar eigen zeggen in een sociale omgeving, waarin behalve hun ouders en hun vrienden niemand zich echt om hen bekommert. Behalve dan als ze rotzooi trappen (De Winter en Kroneman 1998). De andere kant van deze medaille is dat ouders meer 'bovenop' hun kinderen zitten. Dit zien we bijvoorbeeld terug in een politiek discours dat ouders de laatste jaren in steeds strengere bewoordingen op hun verantwoordelijkheden wijst en in hulpverlening die zich steeds actiever op de rol van de ouders richt. Ook zien we dit terug in tijdbestedingonderzoeken: sinds de eerste meting in 1975 neemt de tijd die ouders aan hun kinderen besteden gestaag toe, waarbij vervolgens opvalt dat het aandeel van die tijd dat zij zelf beschrijven als 'actieve aandacht' ook toeneemt (SCP 1999). Het lijkt misschien paradoxaal dat kinderen meer anoniem zijn, terwijl ouders meer aandacht aan ze geven, maar het uitdunnen van de village verklaart deze waarnemingen.

Het onaangename gevolg van het uitdunnen van de village is dat gezinnen meer verantwoordelijkheden krijgen dan ze redelijkerwijs kunnen dragen. Ouders geven bijvoorbeeld zelf aan dat ze meer behoefte hebben aan 'informele' steun bij de opvoeding (Van Egten et al. 2008). Daarnaast blijkt dat naarmate een steunend sociaal netwerk ontbreekt, de draagkracht van een gezin sneller overschreden wordt en er eerder ernstige opvoedingsmoeilijkheden ontstaan (Hermanns et al. 2005; Baartman 1997; Coulton et al. 2007). Het ligt voor de hand dat het gemis van de village zich sterker doet gevoelen bij éénoudergezinnen (zie bijvoorbeeld ook Van Egten et al. 2008).

Bij dit alles kan bedacht worden dat gezinsrelaties niet alleen de belangrijkste relaties voor mensen zijn, maar op momenten ook de meest lastige. De afhankelijkheid van gezinsleden van elkaar, betekent dat sommige afstemmingsmechanismen die elders in de maatschappij normaal zijn, hier niet of nauwelijks functioneren. Conflicten over opvoeding, huishoudelijke taken, of besteding van geld kunnen jaren voortslepen. Niet alle routines die in een gezin ontstaan, zijn even gelukkig voor (bijvoorbeeld) de kinderen. Sociale normen, voorbeelden, betrokkenheid, uitwisseling van ervaringen en de belangstellende ogen van de omgeving zijn daarom juist voor gezinsrelaties zo belangrijk.

2.2 Neveneffect van maatschappelijke ontwikkelingen

Dat de pedagogische netwerken van gezinnen zijn verdund, is nauwelijks een bewuste keuze te noemen. Het is het min of meer toevallige neveneffect van een aantal algemeen maatschappelijke (infrastructurele of economische zo men wil) ontwikkelingen. We noemen er enkele.

- Verhuisbewegingen hebben ervoor gezorgd dat minder dan enkele decennia terug gezinnen in de directe nabijheid van hun familie wonen. In 1940 woonde nog 50 procent van de mensen in dezelfde plaats als hun ouders, nu is dit gedaald tot 35 procent. Een daling die grotendeels is veroorzaakt door – de groei van het aantal - hoogopgeleiden (Mulder en Kalmijn 2004). Geografische nabijheid blijkt een zeer belangrijke rol te spelen bij het krijgen en geven van hulp aan familieleden. Als familieleden verspreid wonen dan heeft dat direct gevolgen voor de mate van uitwisseling van steun door familieleden (Knijn en Liefbroer 2004). Maar naast deze bewuste steun betekent de afstand ook dat kinderen minder eenvoudig bij ooms, tantes, opa's en oma's binnen kunnen lopen. De familieleden zijn hierdoor geen natuurlijke medeopvoeders. Wat de geslotenheid, de cocooning, van moderne gezinnen in de hand werkt.

-
- De woonomgevingen van volwassenen zijn meer en meer gescheiden van hun werkomgevingen.² Moeders werkten vroeger meestal thuis, veel vaders op zodanig korte afstand dat ze tussen de middag thuis kwamen lunchen. De betrokkenheid van mensen bij hun woonomgeving – de woonomgeving van hun eigen kinderen en/of van de buurkinderen - is hierdoor beperkter geworden. Dit heeft tot gevolg dat er minder mensen vast onderdeel uitmaken van de opvoedomgeving van kinderen. Dit wordt nog versterkt doordat buurtwinkels, het wijkkantoor van de politie, een schoolgebouw, e.d. schaarser zijn geworden in woonbuurten. Leerkrachten, winkeliers en politieagenten die in de buurten werken, wonen er veelal niet en zijn na hun werk dus ook geen onderdeel meer van de opvoedomgeving aldaar. Verwant hieraan is dat locaties van sport- en andere vrijetijdsvoorzieningen veelal buiten woonbuurten worden gekozen, zodat ook deze geen sociale rol kunnen spelen in de directe woonomgeving van kinderen. Vinexwijken zijn exemplarisch in dit verband.
 - Door televisie, internet en mobiele telefoon hebben kinderen een veel groter venster op de wereld vanuit hun eigen huis. In die virtuele wereld is echter geen 'groenteboer op de hoek' die zo nu en dan iets socialiserends kan bijdragen; kinderen kiezen in de moderne media zelf hun socialisatieomgevingen.
 - De sociale functies van scholen, kinderdagverblijven en andere publieke voorzieningen voor kinderen lijden onder een verkeerd begrepen verzakelijking. Scholen concentreren zich op duidelijk afgebakende leerprestaties; extracurriculaire aandacht voor leerlingen lijkt dan al snel improductief, zodat bijvoorbeeld huisbezoeken van docenten bijna overal zijn afgeschaft. In wet- en regelgeving worden verantwoordelijkheden strikt afgemeten, zodat bijvoorbeeld iets van een naschoolse verantwoordelijkheid direct op problemen stuit. Schaalvergroting heeft nogal eens een zekere anonimiteit als ongewenst neveneffect, waardoor juist de meer opvoedkundige subtiliteiten in het gedrang kunnen raken. Hierdoor zijn de mogelijkheden voor professionals om zich ook buiten hun instelling om hun leerlingen te bekommeren gering. Als ze dat al lukt, dan alleen door stug stroomopwaarts te blijven roeien, iets wat niet allen voortdurend weten op te brengen.
- 2 Castells (1997) spreekt in dit verband van het ontstaan van een netwerksamenleving. Zie bijvoorbeeld ook Van Beek (2002) en Van der Land (2003).

-
- Tot slot zorgt krapte aan pedagogische voorzieningen als basisscholen, kinderdagverblijven en jeugdhulpverlening ervoor dat ouders niet altijd vrij kunnen kiezen voor een instituut dat aansluit bij hun eigen pedagogische beleving. Wachtlijsten en lotingen dwingen ouders een aanbod te accepteren, ook als er op de desbetreffende instelling anders over opvoeding wordt gedacht dan de ouders doen. Het risico bestaat dat hierdoor twee gescheiden pedagogische werelden ontstaan waartussen samenwerking lastig gaat: een ‘professionele’ wereld van educatie, opvang en hulpverlening en een ‘alledaagse’ van de ouders en hun kinderen. Vanzelfsprekende overlap is er onvoldoende.

Vooralsnog lijkt er weinig voor het informele pedagogische netwerk van de village in de plaats te komen. Formele maatschappelijke instituties zoals opvang, sport- en spelverenigingen en specialistische pedagogische dienstverlening verschillen in functie van de traditionele leefomgeving. Dit komt misschien wel vooral doordat ze specialistisch zijn van aard. Wat noodzakelijk is voor hun functievervulling, impliceert dat ze moeite hebben om een village-rol te vervullen. Door hun specialisatie kennen ze immers weinig continuïteit met de pedagogische functies van andere maatschappelijke instituties en het gezin zelf. Daarnaast hoeven de normen en waarden van de maatschappelijke instituties niet overeen te komen met die van de gezinnen (RMO 2005a).

Per saldo zien we dat de traditionele leefomgeving als vanzelfsprekende opvoedingspartner van de ouders is uitgedund. De formele instituties die haar rol deels hebben overgenomen zijn door fragmentatie en discontinuïteit minder dicht – men komt elkaar in slechts één soort functie tegen – en de relaties zijn dus minder sterk (vgl. ook: Völker 2008).

3. EEN VOORWAARDENSCHEPPENDE STRATEGIE

3.1 Inleiding

De samenleving zou de opvoeding van kinderen meer als gezamenlijke verantwoordelijkheid kunnen gaan dragen. Doel hiervan is te voorkomen dat ouders overbelast raken en te voorkomen dat professionals overbelast raken. Daarnaast is het doel kinderen ook buiten het gezin een plek te bieden waar zij 'opvoedkundige energie' ervaren en de opvoedkwaliteit over de hele linie te stimuleren. De overheid kan hiertoe voorwaarden scheppen.

Hierna volgt een lijst van initiatieven die onderdeel zouden kunnen zijn van een dergelijke voorwaardenscheppende strategie. Centraal staat het maken van nieuwe verbindingen met en tussen gezinnen. De RMO beveelt aan om met deze initiatieven in elk geval van start te gaan en tegelijk langs deze lijnen verder te denken en meer initiatieven te ontwikkelen.

3.2 Kansen creëren voor ontmoeting

Ontmoetingen tussen mensen vormen de basis van de village. Die basis kan op het eerste gezicht tamelijk oppervlakkig zijn. Alleen al het zien van andermans kinderen draagt bij aan een omgeving waarin het aangaan van een gesprek over die kinderen eenvoudiger is (Blokland, in druk). De basis voor een breder gedeelde opvoedingsaandacht ligt in elkaar zien en ontmoeten. Ontmoetingen leggen de basis voor wat in eerdere RMO-adviezen is omschreven als publieke familiariteit (zie ook: Blokland 1998). Publieke familiariteit is het door korte, herhaalde, maar niet per se diepgaande contacten, bekend raken met elkaar. Herhaalde observatie haalt ons uit de onzekere situatie waarin we geen inschatting kunnen maken over hoe de ander zich zal gaan gedragen en slecht zo de drempel om met iemand een gesprek te beginnen (zie ook: RMO 2005b).

Elkaar ontmoeten doen mensen echter zelden 'zomaar', maar bijna altijd in een functioneel verband: voetballen, kinderen zitten bij elkaar op de crèche, etc. Zoals we in de vorige paragraaf zagen, zijn veel functionele verbanden zich zodanig gaan ontwikkelen dat ontmoetingskansen klein zijn. De navolgende suggesties proberen deze trend om te keren. Belangrijke kanttekening hierbij is dat snel de neiging ontstaat om een village te zien als een samenhangend

cohesief netwerk; als verbindingen op het niveau van gemeenschappen, met duurzame relaties als harde kern. Dat hoeft echter niet: ook één op één relaties kunnen van nut zijn voor de pedagogische kwaliteit rond een gezin, zonder dat een buurt veel samenhang hoeft te vertonen. Sociale steunnetwerken bestaan in de praktijk vaak uit één op één relaties (Williams 2005). Het is waarschijnlijk ook onhaalbaar – misschien zelfs onwenselijk - om in iedere buurt te streven naar sociale cohesie. Gezinnen kunnen wonen in buurten met zeer heterogene normen- en waardepatronen, zodat niet allen zich kunnen identificeren met de gehele buurt.

Enkele ideeën om ontmoetingen te bevorderen:

- In algemene zin zouden overheden zich in hun beslissingen meer kunnen laten leiden door de effecten van hun beslissingen op de ontmoetingskansen tussen mensen. Het plaatsen van voorzieningen in wijken vergroot de kans op vanzelfsprekende ontmoetingen, kleinschaligheid voorkomt anonimiteit, winkels zorgen op een heel natuurlijke wijze voor lokale ontmoeting, etc. (zie ook RMO 2005b). Deze waarnemingen kunnen een rol spelen bij ruimtelijke beslissingen: ‘De sportvelden verplaatsen naar het industrieterrein of niet?’, bij lokaal economisch beleid: ‘Een groot nieuw winkelcentrum buiten de stad of toch maar een investering in de oude winkelstraat?’, bij de organisatie van voorzieningen: ‘Eén politiebureau / ziekenhuis / bibliotheek / huisartsenpost/ school of liever een paar kleinere?’ en bij de keuze tussen beleidsinstrumenten: ‘Uitsluitend investeren in politietoezicht of ook in speeltuinen, buurthuizen en activiteiten?’.
- Als jongeren zelf gevraagd wordt naar suggesties voor het gezinsbeleid, dan komen zij onder andere met voorstellen om de recreatieve en educatieve voorzieningen in de woonomgeving en op school te verbeteren. Huiswerkbegeleiding, kinderopvang, sportactiviteiten en trainingen zien zij niet alleen als leuk en leerzaam, maar ook als voorziening met een preventief en pro-actief effect. Een minder anonieme en zorgzame omgeving kan voorkomen dat problemen in het gezin uit de hand lopen maar ook een sociaal klimaat scheppen waarin zulke problemen minder snel optreden. Niet alles komt dan op het bordje van de ouders terecht (De Winter en Kroneman 1998).
- Ouders zijn vaak wel degelijk in staat om zichzelf te organiseren en elkaar te helpen. Kenmerken van maatschappelijke instituties verhinderen dit echter

soms en bieden niet altijd een context waarin het aangaan van relaties vanzelfsprekend is. Een voorbeeld hiervan is de ouder die onverwacht een dag vrij is van het werk en na schooltijd best een paar uur niet alleen op zijn eigen kind, maar ook op diens vriendje of vriendinnetje wil passen. Scholen, buitenschoolse opvang en kinderdagverblijven zouden dit soort afspraken kunnen faciliteren.

Samenvattend: de overheid kan voorzieningen en de publieke ruimte zo organiseren dat mensen elkaar vaker ontmoeten. Dit vergroot de publieke familiariteit en maakt elkaar af en toe een beetje helpen of corrigeren vanzelfsprekender en minder bemoeizuchtig.

3.3 Verrijken van uitwisseling met kennis, ideeën en ervaring

In het advies *Inhoud stuurt de beweging* benadrukt de RMO het belang van ervaringsdeskundigen (RMO 2006). Deze constatering is ook voor gezinnen relevant. Ouders die met vragen zitten, geven vaak aan geen behoefte te hebben aan formele hulpverlening, of er de noodzaak niet van te zien. Liever willen zij op een informele manier in gesprek over opvoedingsvraagstukken (Van Egten et al. 2008).

De Raad is van mening dat de overheid ouders die daar behoefte aan hebben kan helpen om de expertise in hun directe omgeving beter te benutten. Daarnaast kan de overheid stimulansen geven aan een bloeiende markt voor opvoedkundige kennis. Ouders kunnen dan makkelijker van gedachten wisselen over alles wat er speelt rond het gezin.

Mogelijkheden zijn bijvoorbeeld:

- De overheid kan verbindingen tussen mensen stimuleren met als aanknopingspunt voorzieningen voor kinderen: scholen, kinderdagverblijven, peuterspeelzalen, consultatiebureaus, buitenschoolse opvang, hulpverlening en gezondheidszorg. Activiteiten van deze organisaties kunnen verbindingen tussen ouders als een belangrijk neveneffect hebben. Kinderdagverblijven investeren bijvoorbeeld sterk in hun pedagogische strategieën, maar meestal focussen ze daarbij op hun relatie tot het kind. Ze zouden hierin ook een functie ten dienste van ouders kunnen ontwikkelen, bijvoorbeeld door kleine activiteiten te organiseren waar ouders elkaar ontmoeten rond een opvoedings thema. Ook scholen hebben mogelijkheden en sommige scholen

brengen die ook al in praktijk. Een bijeenkomst op school over 'uw kind op internet' blijkt bijvoorbeeld voor menig ouder interessant en leerzaam, en levert gespreksstof op om met andere ouders contacten aan te gaan. Dit soort initiatieven zou veel meer dan nu structureel door alle scholen kunnen worden ondernomen. Ouderraden zouden een bijdrage kunnen leveren aan het denken van scholen over hun rol ten opzichte van de ouders. Consultatiebureaus zouden eraan bij kunnen dragen om de netwerken die tijdens bijvoorbeeld zwangerschapsgymnastiek zijn ontstaan een vervolg te geven. Tenslotte zouden de centra voor Jeugd en Gezin zich kunnen ontwikkelen tot ontmoetingscentra dan wel tot katalysator van ontmoeting op andere plaatsen. In alle gevallen zorgt de ontmoeting ervoor dat de drempel wordt geslecht om op een informele manier met elkaar over opvoeding te praten. Deze nieuwe verbindingen helpen niet alleen ouders en kind. En passant kunnen de formele instanties hun eigen taken verlichten. Ze krijgen minder kinderen met opvoedingsproblemen en hebben daardoor meer tijd om zich op hun eigen takenpakket te richten.

- Professionals hebben de neiging zich te concentreren op het gezin (Wijnen-Lunenbergh et al. 2008; Tonkens et al. 2008). Dit terwijl de sociale omgeving van zowel ouders als kind ook van invloed kan zijn op de situatie in het gezin. Grootouders, vrienden en buren kunnen een waarborg zijn dat mensen binnen een gezinsrelatie zich redelijk blijven gedragen of kunnen helpen bij datgene dat ouders of kind nodig hebben om goed te blijven functioneren. Door de focus van de professionals op het gezin krijgen deze mensen echter niet altijd een kans om te helpen, laat staan dat zij ondersteund worden. Professionals zouden het meer als hun opdracht kunnen zien om anderen in te schakelen, om verbindingen te leggen en daarna weer weg te gaan. Collectief gefinancierde professionals hoeven dan niet op duurzame basis de gaten te dichten die zijn ontstaan met de grote maatschappelijke bewegingen die we in de vorige paragraaf hebben geschetst.
- Een professional kan ook specifiek de rol op zich nemen om verbindingen tot stand te brengen. Het is denkbaar om te experimenteren met wat een 'pedagogische opbouwwerker' zou kunnen heten: iemand die activiteiten ontplooit om betrokkenen van hun eilandjes af te halen. De pedagogische opbouwwerker kan gezin en andere buurtbewoners bij elkaar brengen zodat deze ervaringen kunnen uitwisselen maar ook de wijkagent in contact brengen met de huisarts en de docent met de jongerenwerker. Inzet daarbij is het ontstaan van een dichter pedagogisch netwerk rondom gezinnen.

-
- De Centra voor Jeugd en Gezin kunnen een bijdrage leveren aan het benutten van voor gezinnen laagdrempelig toegankelijke expertise. Naar het idee van de Raad kunnen de Centra het meest effectief werken, als ze hun rol vooral zien als bevorderaar van een goed werkende village. Zij kunnen bijvoorbeeld instituties en vrijwilligers met goede initiatieven ondersteunen. Scholen, consultatiebureaus en kinderdagverblijven ertoe aanzetten opvoedingsbijeenkomsten te organiseren en ze eventueel daarbij helpen, et cetera.

Samenvattend: professionals kunnen niet alleen directe hulp verlenen aan gezinnen, maar vooral ook verbindingen leggen tussen gezinnen onderling en tussen gezinnen en in hun omgeving bestaande expertise.

3.4 Toegang tot veilige en probleemoplossende hulp

Als derde randvoorwaardenscheppende richting wil de Raad wijzen op de mogelijkheid directe dienstverlening aan gezinnen meer zo op te zetten dat die als hulp – en niet als ingreep – ervaren wordt. Enkele suggesties:

- Naast, of misschien wel in plaats van, hoogwaardige psychosociale hulpverlening kunnen sommige gezinnen baat hebben bij praktische ondersteuning, die in goed onderling overleg tot stand komt. Ook dat geeft lucht in gezinnen waar het opvoeden niet zo gemakkelijk gaat en die lucht kunnen ze dan gebruiken om zélf hun complexere problemen aan te vatten of contacten met hun omgeving te leggen en onderhouden. Het lijkt zinvol om de basale gezinshulp een nieuwe impuls te geven; hulp die de afwas doet, de lakens helpt wassen, de aardappels op tijd geschild krijgt, etc.
- Het is niet altijd eenvoudig om binnen een gezin om te gaan met geschillen. Uit diverse onderzoeken blijkt dat het juist de gezinnen zijn waar veel conflicten zijn waar kinderen veel problemen hebben (Spruijt et al. 2002). Bij een aanzienlijk deel van die gezinnen heeft een (echt)scheiding plaatsgevonden. De ouders in deze gezinnen zijn verplicht hulp te zoeken bij het afhandelen van de (financiële) gevolgen van hun scheiding, maar worden nauwelijks aangezet om dat ook te doen om met de sociale gevolgen om te gaan. Volgens de Raad is het verstandig alle ouders die gaan scheiden een eenmalige voorlichting te geven over de gevolgen van het niet goed omgaan met conflicten en over waar men terecht kan als zij hun conflicten beter onder

controle willen houden (vgl. Brandon 2006; McIntosh 2006; Barendrecht en van Zeeland 2008). Aan de ouders vervolgens de keus of zij gebruik maken van verdere mediation of cursus of dat zij denken het zelf af te kunnen. Bijkomend voordeel van de eenmalige voorlichting kan zijn dat ouders in contact komen met andere ouders die in dezelfde situatie verkeren. Dit brengt hen in de gelegenheid om op een informele manier te praten over de zaken waar ze tegenaan lopen.

- Het principe van veilige hulp en steun zou ook moeten gelden voor de wijze waarop de overheid de moeilijkste gezinssituaties in goede banen leidt. De inrichting van de echtscheidingsprocedure en bijbehorende rechtsbijstand werkt in sommige opzichten verscherping van het conflict tussen de ouders in de hand, met grote gevolgen voor kinderen. Een verschuiving van rechtshulp naar meer mediation zou in dit verband kunnen helpen. Een stap verder gaat een voorstel om de hele procedure om te zetten in een probleemoplossende benadering (zie bijvoorbeeld Barendrecht en Van Zeeland (2008) die pleiten voor een echtscheidingsplan).

Samenvattend: overheidsbemoedening hoeft geen dwingende ingreep te zijn, waar het gaat om ondersteuning is nog een wereld te winnen.

4. CONCLUSIE

De uitdrukking *It takes a village to raise a child* verwijst naar meer dan alleen ouders en professionals. De neiging bestaat om beleid te concentreren op wat professionals voor (probleem)gezinnen kunnen doen, terwijl er ook veel mogelijkheden zijn om gunstige voorwaarden te scheppen opdat burgers voor elkaar meer gaan betekenen.

In feite kan de overheid alleen aan de meest serieuze problemen in gezinnen in directe zin iets doen. Voor alle andere situaties is het kansrijker dat mensen elkaar helpen en wegwijs maken. De overheid kan de kwaliteit van de hiervoor noodzakelijke villages voeden. Bijvoorbeeld door zich niet alleen op de ouders als individu, maar ook op het kind en de sociale context van ouders en kind te richten. Door het effect van ontmoetingen op verbondenheid mee te laten spelen in al haar beslissingen en door professionals te stimuleren katalysator te zijn van verbindingen. Op deze manier verhoogt de overheid de opvoedkwaliteit over de hele linie, vermindert ze de noodzaak tot ingrijpen door de overheid en houdt ze middelen over om daar in te grijpen waar het echt nodig is.

LITERATUUR

- Baartman, H.E.M. (1997). Risicogezinnen en predictie en preventie van kindermishandeling. In: *Tijdschrift voor orthopedagogiek*, 36(6), 245-257.
- Barendrecht, J.M. en C.M.C. van Zeeland (2008). *Kitty's ketens: meer voor minderen rond rechtbijstand. Voorstellen ontwikkeld in een interactief traject met 120 sleutelpersonen uit het veld*. Tilburg: Tilburg Institute for Interdisciplinary Studies of Civil Law and Conflict Resolution Systems.
- Beek, K.W.H. van. *De mazen van de netwerksamenleving, Waarom moeten we ze dichten en hoe doen we dat?* Nieuwjaarsessay RMO, Den Haag, 2002
- Blokland, T. (in druk). *Oog voor elkaar: Veiligheidsbeleving en sociale controle in achterstandsbuurten*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Blokland, T. (1998). *Wat stadsbewoners bindt; sociale relaties in een achterstandswijk*. Kampen: Kok Agora.
- Brandon, D.J. (2006). Can Four Hours Make a Difference? Evaluation of a Parent Education Program for Divorcing Parents. In: *Journal of Divorce and Remarriage*, 45, 171-185.
- Castells, M. (1997). *The rise of the network society*, Cambridge: Blackwell Publishers
- Coulton, C.J. et al. (2007). How neighborhoods influence child maltreatment; a review of the literate and alternative pathways. In: *Child abuse and neglect : the international journal: official publication of the International Society for Prevention of Child Abuse and Neglect*, 31(11), 1117-1142.
- Damon, W. (1995). *Greater Expectations. Overcoming the culture of indulgence in our homes and schools*. New York: Free Press.
- Egten, C. van et al. (2008). *Gezinnen van de toekomst. Opvoeding en opvoedingsondersteuning*. Den Haag: E-quality.
- Hermanns, J., F. Ory, en G. Schrijvers (2005). *Helpen bij opgroeien en opvoeden: eerder, sneller en beter. Een advies over vroegtijdige signalering en interventies bij opvoed- en opgroei problemen*. Utrecht: Integrated Care.

Knijn, T. en A. Liefbroer (2004). De helpende hand. In: *Demos*. 20 (10), 84-85.

Land, M. van der (2003). *Vluchtige verbondenheid: stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

McIntosh, J. M. (2006). *Van Child tot intervention*, Child focused and child inclusive approaches to family law mediation: family outcomes one year post intervention. Paper presented at the International Conference on Children and Divorce, 24-27 July 2006, University of East Anglia, Norwich, UK.

Mulder, C. en M. Kalmijn (2004). Even bij oma langs. NKPS laat zien hoe ver familieleden van elkaar wonen. In: *Demos*. 20 (10), 78-80.

RMO (2001). *Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht*. Den Haag: SDU

RMO (2005a). *De toekomst van gezinnen; gezinnen van de toekomst. Verkenning gezinnen ten behoeve van de kabinetsbrief gezin*. Den Haag: SDU

RMO (2005b). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: SDU

RMO (2006). *Inhoud stuurt de beweging, drie scenario's voor het lokale debat over de WMO*. Amsterdam: SWP

SCP (1999). *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordening in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Spruijt, E. et al. (2002). *Het verdeelde kind*. Utrecht: Kinder- en jeugdstudies.

Tonkens, E., J. van den Broeke en M. Hoijtink (2008). *Op zoek naar weerkaatst plezier. Samenwerking tussen mantelzorgers, vrijwilligers, professionals en cliënten in de multiculturele stad*. Den Haag: Nicis Institute.

Völker, B. (2008). *'In ieders belang'. Sociologische determinanten voor de productie van collectieve goederen*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Wijnen-Lutenberg, P. et al. (2008). *De familie aan zet; de uitkomsten van Eigen-Kracht conferenties in de jeugdbescherming met betrekking tot veiligheid, sociale cohesie en regie*. Duivendrecht: PI Research.

Williams, C. (2005). Cultivating community self-help in deprived urban neighborhoods. In: *City & Community*, 4 (2) 171-188.

Winter, M. de (2000). *Beter maatschappelijk opvoeden. Hoofdlijnen van een eigentijdse participatie- pedagogiek*. Assen: Van Gorcum.

Winter, M. de en M. Kroneman (1998). Het gat in de opvoeding. Verslag van een actie-onderzoek bij jongeren over gezinsbeleid. In: *Nederlands Tijdschrift voor Opvoeding, Vorming en Onderwijs*, 14 (4), 160-168.

GERAADPLEEGDE DESKUNDIGEN

Mw. prof. dr. M.V. (Masha) Antokolskaia	Vrije Universiteit Amsterdam
Mw. drs. C.C.M. (Carline) Carati	Ministerie voor Jeugd en Gezin
Mw. drs. M.G. (Marga) Drewes	Ministerie voor Jeugd en Gezin
Mw. W.A.M. (Willemijn) Dupuis	Stichting JeugdNu
Mw. dr. T.A.M. (Dorien) Graas	Amsterdams Centrum voor Kindstudies
Mw. drs. E.H. (Dies) Griffioen	Ministerie voor Jeugd en Gezin
Dhr. P. (Pascal) Meinders	Stichting JeugdNu
Dhr. drs. A. (Azem) Panchu	Hogeschool Utrecht/ Promovendus Stichting SVMK
Dhr. dr. E. (Ed) Spruijt	Universiteit van Utrecht
Mw. drs. M. (Miranda) Vroom	Ministerie voor Jeugd en Gezin
Mw. dr. E. (Elke) Zeijl	Sociaal Cultureel Planbureau

ZORG IN FAMILIEVERBAND

PREADVIES OVER ZORGRELATIES TUSSEN GENERATIES

Raad voor de Volksgezondheid & Zorg

De projectgroep van de RVZ die het preadvies heeft voorbereid, bestond uit:

Mw. prof. dr. D.D.M. Braat (Raad)

Mw. E.R. Carter, MBA (Raad)

Mw. dr. I. Doorten (secretariaat)

Mw. dr. A.J. Struijs (secretariaat)

Drs. P.P.T. Jeurissen (secretariaat)

Mw. J.J. Lekahena-de Wolf (projectsecretaresse)

RAAD VOOR DE VOLKSGEZONDHEID EN ZORG

Voorzitter

Prof. drs. M.H. Meijerink

Leden

Mw. A. van Blerck-Woerdman

Mr. H. Bosma

Mw. prof. dr. D.D.M. Braat, vice-voorzitter

Mw. E.R. Carter, MBA

Prof. dr. W.N.J. Groot

Prof. dr. J.P. Mackenbach

Mw. drs. M. Sint

Prof. dr. D.L. Willems

Algemeen secretaris

Drs. P. Vos

De Raad voor de Volksgezondheid & Zorg is een onafhankelijk adviesorgaan voor de regering en voor het parlement. Hij zet zich in voor de volksgezondheid en voor de kwaliteit en de toegankelijkheid van de gezondheidszorg. Daarover brengt hij strategische adviezen uit. Die schrijft hij vanuit het perspectief van de burger. Durf, visie en realiteitszin kenmerken zijn adviezen.

INHOUDSOPGAVE

1.	<i>INLEIDING</i>	33
2.	<i>FAMILIE EN LEVENSLOOP</i>	36
2.1	Jongvolwassenheid	36
2.2	Eerste fase ouderdom	39
2.3	De geografische afstand tussen generaties	42
3.	<i>DE WAARDE VAN FAMILIE</i>	43
3.1	Opvattingen over intergenerationele zorg	43
3.2	Zicht op andere generaties	45
3.3	De waardering van zorg in familieverband	46
4.	<i>FAMILIE EN BELEID: SAMENVATTING EN CONCLUSIE</i>	49
4.1	Trends	49
4.2	Conclusie	50
4.3	Oplossingsrichtingen	50
	<i>LITERATUUR</i>	52
	<i>GERAADPLEEGDE DESKUNDIGEN</i>	57

1. INLEIDING

Het onderscheid tussen *familie* en *gezin* is uniek voor de Nederlandse taal. Onder gezin wordt verstaan: 'Elk leefverband van één of meer volwassenen die verantwoordelijkheid dragen voor de verzorging en opvoeding van één of meer kinderen.' (Nota Gezinsbeleid, Ministerie van VWS, 2006). In deze omschrijving schuilt het gevaar dat we de wederzijdse zorgrelaties tussen ouders en hun volwassen kinderen uit het oog verliezen. Het familiale netwerk van gezinnen verdwijnt zo naar de achtergrond. Over dit familiale netwerk van gezinnen hebben we het in dit preadvies.

Ouders en volwassen kinderen zorgen voor elkaar. Dat kan in sociaal en emotioneel opzicht, maar ook in financiële en praktische zin. Dit geldt ook als volwassen kinderen zelf weer kinderen hebben. Deze uitwisseling van zorg tussen generaties noemen we *familiale intergenerationale zorg*¹. Poldermans (2008) onderscheidt vier vormen van informele zorg in generatieverband. De RVZ beperkt zich in dit preadvies voornamelijk tot 'familiale intergenerationale zorg' (zie linksboven in onderstaand schema).

Vormen van informele zorg	Intergenerationeel	Intragegenerationeel
Familiaal	<i>Familiale intergenerationale informele zorg</i> , bijvoorbeeld mantelzorg van kinderen aan ouders en kinderopvang door grootouders	<i>Familiale intragegenerationele informele zorg</i> , bijvoorbeeld tussen broers en zussen en neven en nichten
Niet-familiaal	<i>Niet-familiale intergenerationale informele zorg</i> , bijvoorbeeld wanneer een oudere buurvrouw past op buurkinderen	<i>Niet-familiale intragegenerationele informele zorg</i> , bijvoorbeeld wanneer oudere burens elkaar helpen, of jonge ouders op elkaars kinderen passen

RVZ: gebaseerd op Poldermans (2008)

- 1 De Raad beperkt zich in dit preadvies tot de familiale intergenerationale solidariteit tussen grootouders, ouders en kleinkinderen. Intergenerationele solidariteit in familieverband is natuurlijk breder: bijvoorbeeld wanneer neven en nichten voor ooms en tantes zorgen.

Hoe is het eigenlijk gesteld met de zorg tussen generaties in Nederland en wat komt er op ons af? Zijn er belemmeringen voor intergenerationele zorg die moeten worden teruggedrongen? We zien aan de ene kant een groter beroep op informele zorg door de vergrijzing in de samenleving, door vermaatschappelijking van de zorg, door extramuralisering en hogere drempels bij de toekenning van professionele zorg als gevolg van oplopende zorgkosten (RVZ, 2006a; CEG, 2007). Het gaat in families om 'gebruikelijke zorg', mantelzorg door gezinsleden of vrijwilligerszorg². Bij 'gebruikelijke zorg' gaat het om de normale, dagelijkse zorg die gezinsleden binnen een leefeenheid elkaar geven. Voor die zorgtaken kan men geen aanspraak maken op professionele zorg die onder AWBZ of de WMO valt. Dat is wél het geval bij zorgtaken verricht door mantelzorgers.³

Aan de andere kant zien we dat de beschikbaarheid van bijvoorbeeld mantelzorgers onder druk kan komen te staan, omdat in de nabije toekomst meer mensen op de arbeidsmarkt nodig zijn en dat zij meer en langer moeten werken. De verwachte grote afname van de beroepsbevolking – de komende decennia zal de beroepsbevolking met ongeveer 1 miljoen verminderen – en de structurele schaarste op de arbeidsmarkt en personeelstekorten zullen vooral in de zorg merkbaar zijn (RVZ, 2006b; Commissie Bakker, 2008).

Het zijn nu vooral dochters die de zorg voor (alleenstaande) ouderen op zich nemen (RVZ, 2006a; Stuifbergen, et al, 2008). Het verhogen van de arbeidsparticipatie van vrouwen en ouderen is voor het huidige kabinet een speerpunt. Tot op heden gaat meer werken op de arbeidsmarkt niet ten koste van mantelzorg (De Klerk en De Boer, 2005; RVZ, 2006b; Portegijs, et al, 2006b). De vraag is wat er gebeurt als de druk op verhoging van de arbeidsparticipatie nog meer toeneemt: zal er dan nog steeds voldoende informele zorg beschikbaar zijn voor oudere generaties? Zo laat recent onderzoek op basis van data van het Sociaal Economisch Panel zien dat een verdere verhoging van de participatie ten koste zal gaan van het aantal uren mantelzorg (Dekker, et al, 2008).

- 2 Mantelzorg en 'gebruikelijke zorg' komen rechtstreeks voort uit de familiale en/of sociale relatie tussen de zorgverlener en zorgontvanger en onderscheiden zich daarin van een derde vorm van informele zorg: vrijwilligerszorg (zie verder CEG, 2007: 13-14).
- 3 In het beleid en bij de indicatiestelling is de term 'mantelzorg' van toepassing als iemand langer dan drie maanden en meer dan 8 uur per week zorg verleent. De lichtere en kortstondige vormen van zorg gelden als 'gebruikelijke zorg'; dit duurt in het algemeen niet langer dan 3 maanden. Uitzondering hierop vormen huishoudelijke taken, die zijn niet aan een termijn gebonden (Beleidsregels CIZ, 2007).

De druk op een verhoging van de arbeidsparticipatie van met name vrouwen roept tegelijkertijd een andere vraag op: wie zorgt dan voor de kinderen? In de Nederlandse samenleving komen oma's en opa's op de eerste plaats als het gaat om kinderopvang, soms in combinatie met meer formele vormen (Portegijs, et al, 2006a). Op dit moment speelt de discussie of deze vorm van informele opvang door grootouders een formeel tintje mag hebben: of grootouders via gastouderbureaus een financiële vergoeding krijgen wanneer zij op hun kleinkinderen passen. Steeds meer vormen van zorg in familieverband – zoals mantelzorg, maar ook de 'gebruikelijke zorg' van gezinsleden – maken deel uit van het overheidsbeleid en zijn meebepalende criteria voor toekenning van professionele zorg. Informele zorg krijgt zo een meer formeel karakter (CEG, 2007).

Dit preadvies is het resultaat van de eerste fase in het adviestraject over intergenerationele solidariteit. In deze fase verkent de Raad trends in de zorg tussen generaties in relatie tot verschuivende opvattingen over solidariteit. De Raad schetst daarbij de kansen en belemmeringen van intergenerationele zorg in familieverband. Achtereenvolgens behandelen we de thema's familie en levensloop (§ 2), de opvattingen en waardering van zorg in familieverband (§ 3) en familie en beleid (§ 4).

2. FAMILIE EN LEVENSLLOOP

Gezinnen bevinden zich in 'het spitsuur van het leven' is tegenwoordig een veelgehoorde uitspraak. In deze paragraaf plaatsen we het spitsuur van gezinnen in een levensloopperspectief. Over het algemeen wordt de fase waarin het spitsuur is gesitueerd geflankeerd door relatief zorgvrije perioden in de levensloop van mensen (Van den Brink en De Vries, 2002). Wetenschappers en beleidsmakers onderscheiden tegenwoordig vijf fasen in de levensloop (Liefbroer & Dykstra, 2000; Evenhuis, 2002; SZW, 2002; Van Tilburg, 2005; Vollebergh, 2008). Ging men vroeger uit van jeugd, volwassenheid en ouderdom, recent is het onderscheid verfijnd. Zo is er een aparte jeugdfase gekomen (omstreeks 15 tot 30 jaar) en wordt in de ouderdom onderscheid gemaakt tussen een fase waarin men nog goed gezond is (omstreeks 60 tot 75 jaar) en een fase waarin de gezondheid achteruit gaat (vanaf 75 jaar). Hoewel deze indeling in levenslooppfasen bruikbaar is voor onderzoek en beleid, merkt de Raad op dat individuele levenslopen een veel grotere verscheidenheid kennen dan deze typering aangeeft (RMO, 2002; Van Tilburg, 2005). Aan de hand van de relatief zorgvrije perioden in de levensloop – respectievelijk in de leeftijdsfase van 15-30 jaar en van 60-75 jaar – schetsen we de kansen en bedreigingen voor intergenerationele zorg in families. We sluiten deze paragraaf af met een belangrijke voorwaarde voor intergenerationele zorg: de geografische afstand tussen generaties.

2.1 Jongvolwassenheid (15 – 30 jaar)

De jongvolwassenheid is een relatief lange periode met veel keuzemogelijkheden en nog niet zo veel verantwoordelijkheden (Vollebergh, 2008). De verantwoordelijkheden nemen wel geleidelijk aan toe in de vorm van betaalde arbeid en het voeren van een eigen huishouden. De levensfase tussen 15 en 30 jaar kent procentueel minder vrijwilligers dan de latere levensfasen en de jonge vrijwilligers besteden ook minder uren aan vrijwilligerswerk (Dekker, et al, 2007). Wel is in het regeerakkoord opgenomen dat jongeren in het voortgezet onderwijs gedurende drie maanden een maatschappelijke stage dienen te volgen om kennis te maken met de samenleving. Men verwacht dat deze stages, naast positieve opbrengsten voor de jongeren zelf, kunnen bijdragen aan de opheffing van tekorten aan vrijwilligers. Hoe de stages precies vorm krijgen is nog niet bekend. Jongeren zelf blijken zo'n maatschappelijke stage graag te willen, maar niet als

extra inspanning (SER Jongerenpanel, 2007). De verplichtstelling van de stages houdt een formalisering in van wat jongeren op vrijwillige basis voor anderen – waaronder andere generaties – kunnen doen.

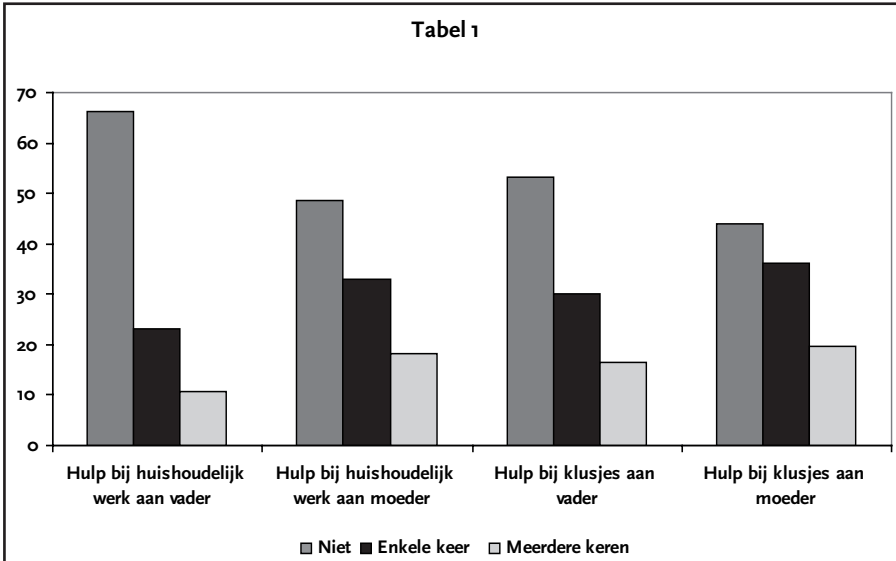
Mensen in deze jeugdfase volgen een opleiding en bereiden zich voor op een goede toekomst op de arbeidsmarkt. Zelfontplooiing is een belangrijke waarde voor deze generatie. We zien dan ook dat dit leidt tot uitstel van ouderschap. Jongvolwassenen schuiven keuzes in de levensloop (samenwonen, trouwen en kinderen krijgen) voor zich uit: zij zijn opgegroeid met het idee dat kansen er zijn om gegrepen te worden en dat mogelijkheden zich voordoen om te worden benut (Schippers in RVZ, 2007). De ouders van deze generatie zijn nog relatief jong en gezond (hebben zelf weinig hulp nodig in vergelijking met oudere generaties) en stimuleren dat hun kinderen zich ontplooien. Ouders, maar ook leeftijdgenoten en vrienden, vinden het daarnaast belangrijk dat hun kinderen nog genieten van hun vrijheid en ‘niet te vroeg aan kinderen beginnen’ (RVZ, 2007).

De maatschappelijke stages geven echter aan dat vrijwilligerszorg en andere vormen van informele zorg – naast zelfontplooiing – ook belangrijke waarden vertegenwoordigen in de samenleving. De jongeren zelf zijn na afloop vaak positief over deze stages, in vergelijking met jongeren die deze stages nog niet hebben gedaan, zo blijkt uit experimenten (Dekker, et al, 2007). Mogelijk draagt een positieve waardering bij aan het maken van nieuwe keuzes door jongeren, hoewel een toename van keuzemogelijkheden het er niet gemakkelijker op maken te kiezen (CEG, 2006).

Toch doen jongeren al het een en ander in familieverband. Als we kijken naar praktische steun – helpen in het huishouden en het doen van klusjes in en om het huis – dan krijgen ouders de meeste steun van kinderen tussen achttien en dertig jaar oud⁴, in vergelijking met kinderen in hogere leeftijdscategorieën (Knijn & Liefbroer, 2006). Deze generatie ontvangt zelf ook de meeste steun van ouders bij klusjes en op het gebied van financiën. Ongeveer een derde van deze leeftijdsgroep heeft in de voorgaande drie maanden hun vader geholpen bij huishoudelijke taken, voor moeders was dat de helft (voor de percentages

4 Gebaseerd op de Netherlands Kinship Panel Study (wave 1).
De respondenten zijn tussen de 18 en 79 jaar.

zie tabel 1: bron NKPS). Voor klusjes liggen deze percentages ook rond de vijftig procent. Moeders ontvangen wat vaker steun dan vaders. Wat mensen in deze levensfase voor hun grootouders doen is niet bekend.

De gegeven steun is overigens meer incidenteel dan structureel. Het kan best zo zijn dat de structurele zorgtaken – zoals wanneer er kinderen (zouden) zijn – eerder worden uitgesteld dan meer incidentele, zelf gekozen zorgtaken. In de zorg die door vrijwilligers wordt gegeven, is vooral kortdurende hulp in trek (RVZ, 2006a).

Het lijkt voor de toekomst van belang een uitgebalanceerde verhouding te vinden tussen vrijheid en gebondenheid in deze fase, bijvoorbeeld omdat er kansen liggen voor verjonging van het aanbod van vrijwilligers. Als meer jongeren actief zijn in vrijwilligerswerk zal dat bijdragen aan een jongere uitstraling van het werk en van de organisaties die erbij betrokken zijn. En dat kan weer andere jonge mensen motiveren zich meer met vrijwilligerswerk en andere vormen van zorg bezig te houden (Penninx, 2007).

2.2 Eerste fase ouderdom (60–75 jaar)

De ouderdom behelst twee fasen. In de eerste plaats is dit de fase waarin men niet meer productief is op de arbeidsmarkt, maar nog wel in goede gezondheid verkeert (Van Tilburg, 2005). Deze vierde levensfase, die ingaat rond het zestigste levensjaar⁵, kent vaak minder verplichtingen op de arbeidsmarkt en meer activiteiten in de informele sfeer. Na deze levensfase volgt de fase waarin de gezondheid achteruit gaat en de echte ouderdom zijn intrede doet.

Het aantal ouderen in de vierde levensfase neemt toe, en deze ouderen zullen een hoger opleidingsniveau hebben dan de huidige groep ouderen. Een hoger opleidingsniveau draagt bij aan meer politieke en maatschappelijke participatie, waaronder vrijwilligerswerk (Dekker, et al, 2007). Een goede gezondheid maakt dat ook mogelijk. De meeste informele zorg (41%) wordt geleverd in de leeftijdsgroep 55-65 jaar (RVZ, 2006a). Een derde van de ouderen in deze levensfase doet vrijwilligerswerk. De rol van ouderen bij vrijwilligerswerk en mantelzorg is snel aan het groeien (Dekker, et al, 2007; Penninx, et al, 2008).

De intergenerationale zorg in deze fase kan twee kanten uitgaan.

Zorg voor ouders

Aan de ene kant hebben ouderen in deze groep soms zelf nog ouders die in leven zijn, maar door hun hoge leeftijd zorg nodig hebben⁶. De volwassen kinderen van mensen van 75 jaar en ouder hebben altijd een belangrijke rol gespeeld in het geven van informele zorg, zeker wanneer een van de ouders er alleen voor staat, maar ook wanneer de partner niet in staat is zorg te verlenen (Stuifbergen, et al, 2008). Alleenstaande ouderen hebben in vergelijking met ouderen die samenleven met een partner een hogere zorgvraag en ontvangen ook meer professionele zorg. Het aantal alleenwonende ouderen is de laatste decennia voortdurend toegenomen, het sterkst onder de hoogbejaarde bevolking (Liefbroer & Dykstra, 2000).

- 5 De pensioengerechtigde leeftijd is in Nederland overigens 65 jaar. Het moment waarop veel mensen het arbeidsproces verlaten, lag lange tijd onder deze leeftijd. Mogelijk verschuift dit weer naar 65 jaar.
- 6 We verwachten dat het zorgen voor ouders in de vijfde levensfase het vaakst voorkomt bij kinderen aan het eind van de derde of aan het begin van de vierde levensfase. De zogenaamde 'sandwichgeneratie' van mensen die tegelijkertijd zorgen voor (jonge) kinderen en ouders komt momenteel niet veel voor (Dykstra & Komter, 2006). Door uitstel van ouderschap neemt de afstand tussen generaties toe, wat in de toekomst mogelijk zou kunnen leiden tot een grotere 'sandwichgeneratie'. Hoe groot het aantal mensen is dat tegelijkertijd zorgt voor ouders en kleinkinderen is niet bekend, maar betekent in elk geval dat families uit vier generaties bestaan. Dat geldt voor 18% van de 30-39 jarigen onder de Nederlandse bevolking (Dykstra & Komter, 2006).

De kans dat mensen in deze fase informele zorg verlenen wordt groter naarmate families smaller worden (afnemend kindertal) en de gezamenlijke levensstijd toeneemt (vergrijzing) (Van Gaalen, 2007; Stuifbergen, et al, 2008). Vrouwen zorgen vaker voor hun ouders dan mannen (De Boer, 2005).

De combinatie van smallere families en een grotere en langere arbeidsparticipatie van vrouwen in de toekomst maakt het minder duidelijk wie de aangewezen persoon is om zorg te verlenen alleen omdat deze toevallig de meeste tijd beschikbaar heeft (Stuifbergen, et al, 2008). Het is voor de toekomst belangrijk de combinatie van het verlenen van zorg aan de oudere generatie en het werken op de arbeidsmarkt te vergemakkelijken. Meer flexibiliteit in werk en zorgtaken lijkt onvermijdelijk (vgl. Hochschild, 1997) en dient verder verkend te worden. Een risicofactor is de kans op overbelasting.

Een kwart van alle mantelzorgers ervaart geen belasting. Driekwart ervaart wel belasting wat kan variëren van het gevoel de situatie niet los te kunnen laten (moreel plichtsgevoel: 14,8 %) tot aan conflicten thuis en op het werk (1,7%). Zwaarbelast zijn vooral mantelzorgers die meer dan 17 uren per week mantelzorg geven (RVZ, 2006b).

Op basis van CBS-prognoses zal, omdat het aantal jongere ouderen – die voor het merendeel samenwonen met hun partner – toeneemt, het aandeel alleenstaanden onder ouderen niet verder groeien (Liefbroer & Dykstra, 2000). Omdat de levensverwachting van mannen en vrouwen steeds dichterbij elkaar komt te liggen, zullen partners langer bij elkaar zijn, waardoor ze langer voor elkaar kunnen zorgen en minder beroep op professionele zorg hoeft te worden gedaan (RIVM, 2008). We plaatsen hierbij wel de kanttekening dat met het ouder worden van de partners voor beiden de kans toeneemt dat de gezondheid achteruit gaat en zij beiden zorg nodig hebben. Overigens zijn er twee tegengestelde trends waar te nemen: er zullen in de toekomst meer ouderen met een partner zijn omdat ze samen langer in leven blijven en er zullen minder ouderen met een partner zijn vanwege echtscheiding.

Broese van Groenou (Volkskrant, 3 mei 2008) stelt terecht de vraag wat de gevolgen van de huidige instabiele huwelijken zullen zijn voor toekomstige generaties ouderen. Zullen de jongeren van nu straks net zoveel aandacht en zorg besteden aan hun stiefmoeder als aan hun echte moeder? Een belangrijke factor daarin lijkt de relatiekwaliteit te zijn (zie § 3). De kans dat gescheiden

ouders op leeftijd zorg ontvangen van hun kinderen is kleiner dan wanneer de ouders niet gescheiden zijn (Dykstra, 1998; De Jong Gierveld & Dykstra, 2002). Wordt echter rekening gehouden met de relatiekwaliteit dan verdwijnt dit verschil (Stuifbergen, et al, 2008). Deze notie brengt daarmee het belang van sociale vaardigheden aan het licht.

Zorg voor (klein)kinderen

Aan de andere kant kan de huidige druk op gezinnen ('het spitsuur van het leven') verlicht worden als ouderen in deze fase op de kleinkinderen passen en een deel van de opvoeding voor hun rekening nemen. Ongeveer een vijfde van alle 50-plussers past op de kleinkinderen. Meestal zijn dit vrouwen, niet-werkenden en 60-69 jarigen (Penninx, et al, 2008). Lager opgeleide vrouwen passen vaker op dan hoger opgeleide vrouwen. Mogelijk hangt dit effect samen met een hogere arbeidsparticipatie van hoger opgeleide vrouwen of het vaker doen van vrijwilligerswerk. Een toekomst van langer doorwerken, meer ouderen met een hoger opleidingsniveau en vrouwen die gewend zijn te participeren op de arbeidsmarkt kunnen een belemmering vormen voor deze en andere vormen van informele zorg in familieverband. Ook moeten we ervoor waken dat 'het spitsuur van het leven' zich niet verplaatst naar deze fase. In dit kader valt te denken aan geleidelijke vermindering van de arbeidsdeelname naarmate men de pensioengerechtigde leeftijd nadert (deeltijdpensioen). Dit biedt ruimte voor meer informele zorg in deze leeftijdsfase. Het spreiden van inkomen, arbeid en andere (zorg)activiteiten over de levensloop is van groot belang. Het ontwikkelen van adequate arrangementen die dat bevorderen en ondersteunen zijn daarom hard nodig.

Vaderverlof en doorwerken tot 70 jaar

Ruimhartig vaderverlof en ander verlof voor vaders maken het mogelijk dat ook vaders voor kinderen, ouderen en zieken kunnen zorgen, zo betoogt Evelien Tonkens in de Volkskrant (30 juli 2008). En vaderverlof kan een positieve impuls betekenen voor de discussie over langer doorwerken. Langer maar rustiger doorwerken is aantrekkelijker dan je kort uit de naad werken. Langer doorwerken betekent dat we met zijn allen meer gebruik kunnen maken van levenswijsheid. Het grootste voordeel ligt echter in een evenwichtiger spreiding van werk, zorg en ontspanning over de hele levensloop.

2.3 De geografische afstand tussen generaties

Een belangrijke factor voor het verlenen van zorg is de geografische afstand tussen mensen (RVZ, 2006b). Ook voor informele zorg tussen familieleden maakt het veel verschil of zij in de buurt wonen of niet. Zestig procent van de Nederlandse bevolking heeft nog minstens één familielid binnen een afstand van vijf kilometer wonen, maar familie woont minder vaak in dezelfde buurt dan een aantal decennia geleden. Dit heeft consequenties voor wat familieleden voor elkaar kunnen doen. Hoger opgeleiden wonen verder van hun familie dan lager opgeleiden en met het stijgende opleidingsniveau gaat dit waarschijnlijk voor steeds meer mensen gelden (Van der Meer & Mulder, 2007). De consequenties hebben vooral betrekking op praktische vormen van zorg: de moderne communicatiemiddelen bieden nieuwe kansen voor sociale en emotionele vormen van zorg ofwel 'zorg op afstand'.

Nemen mensen in de buurt de praktische zorg over? Kinderen en burens worden beide gerekend tot de potentiële zorgverleners door hulpbehoevende ouderen. Ouderen hebben tegenwoordig meer zorgpotentieel dan een decennium geleden, wat wijst op een diverser netwerk. Volwassen kinderen zijn echter nog wel de belangrijkste zorgverleners voor hun ouders (Broese van Groenou & Van Tilburg, 2007).

Toch zijn er ook aanwijzingen dat oudere buurtgenoten elkaar vaker gaan ondersteunen met informele zorg en met het oog op de toegenomen mobiliteit van volwassen kinderen lijkt dit ook onvermijdelijk. 'Niet-familiale intragenerationele zorg' via burens biedt nieuwe kansen voor informele zorg als mobiliteit tussen ouders en volwassen kinderen een probleem wordt (Poldermans, 2008). Mogelijk ontstaan er nieuwe netwerken tussen mensen met dezelfde leefstijl, interesses en leeftijd.

De mantelzorgwoning en andere woonarrangementen

In mei werd in Eindhoven een nieuwe aanpak op het gebied van mantelzorg gedemonstreerd: de mantelzorgwoning. De woning vol zorgvoorzieningen kan worden gehuurd en wordt op kosten van de gemeente geplaatst in de tuin van de mantelzorg (Katholiek nieuwsblad, 30 mei 2008). Ook zou de woonplaats van familieleden als bindingscriterium kunnen gelden bij de toewijzing van woningen en kan er bij de inrichting van buurten rekening worden gehouden met de woonwensen van diegenen die in de buurt van hun familieleden willen wonen, bijvoorbeeld via aanleun- of kangeroewoningen (Van der Meer en Mulder, 2007).

3. DE WAARDE VAN FAMILIE

In deze paragraaf verkennt de Raad de waarde van zorg in familieverband. ‘Waarde’ heeft in dit verband verschillende betekenissen: waarde als iets waaraan we belang hechten, waarde als middel tot een doel en de economische waarde.

3.1 Opvattingen over intergenerationale zorg

Individualisme en solidariteit

In de naoorlogse verzorgingsstaat werden families niet langer als belangrijkste leveranciers van instrumentele hulp aan familieleden gezien (Knijn & Liefbroer, 2006). Afhankelijkheden tussen familieleden zijn op grote schaal vervangen door institutionele vormen van afhankelijkheid, door de socioloog Beck (1991) ‘geïnstitutionaliseerd individualisme’ genoemd. Familiesolidariteit is wel veranderd, maar allerm minst verdwenen. De gangbare veronderstelling dat overheidszorg en informele zorg elkaars tegenpolen zijn, is onjuist (Daatland & Herlofson, 2003; Dykstra & Fokkema, 2007). Beide vormen van zorg bestaan vaak naast elkaar.

De verzorgingsstaat maakt in toenemende mate plaats voor een activeringsstaat. De opvatting dat de overheid verantwoordelijk is voor de zorg van bejaarden daalde van 90 procent in 1980 naar 65 procent in 2002, ongeacht de leeftijd van de respondenten. Dit betekent niet dat er tegenwoordig sprake is van een grotere familiegerichtheid, maar eerder dat men vindt dat mensen zelf moeten bepalen hoe hun zorg geregeld wordt, bijvoorbeeld door particuliere zorg in te kopen (Dykstra & Fokkema, 2007). Er is meer draagvlak voor de gedachte dat kapitaalkrachtige ouderen een groter deel van de zorgkosten zelf betalen. Toch zal er altijd nog een flinke groep blijven voor wie dat niet geldt. Het gaat hier om mensen met een onvolledige pensioenopbouw, zoals de eerste generatie allochtonen en mensen die langdurig buiten het arbeidsproces hebben gestaan.

Vaak wordt aangenomen dat immigranten uit niet-westerse samenlevingen anders denken over familierelaties dan autochtone Nederlanders. Zo zouden allochtonen hechte familiebanden hebben en Nederlandse families zwakke. Dit beeld bestaat zowel bij allochtonen als bij autochtonen (Dykstra & Fokkema, 2007; Van den Berg, 2007; Schans, 2007/2008). Intergenerationale zorg wordt vooral door Turkse en Marokkaanse immigranten gezien als een zeer positief

kenmerk van hun cultuur (Schans, 2008; Van den Berg, 2007; RVZ, 2006b). Hoewel allochtonen zeggen dat kinderen hun ouders moeten steunen, geven zij in de praktijk evenveel steun als autochtonen (Komter & Schans, te verschijnen). Tweedegeneratie migranten wijken nauwelijks af in hun opvattingen van autochtone Nederlanders (Dykstra & Fokkema, 2007).

Verplichting en keuzevrijheid

De individualisering in de Nederlandse samenleving heeft ertoe geleid dat gevoelens van verplichting er minder toe doen als het gaat om het zorgen voor ouders. Toch is het niet meteen duidelijk dat het vervagen van deze meer traditionele familienormen heeft geleid tot minder hechte banden tussen familieleden (Van Gaalen, 2007; Stuifbergen, et al, 2008). Door het losser worden van netwerken, waaronder ook het familiale netwerk, zou het wel eens zo kunnen zijn dat de meer vrijwillig gekozen bindingen belangrijker worden (Allan, 2001). In het verlengde hiervan lijkt het belang van de kwaliteit van de relatie (en gevoelens van genegenheid) in de plaats te komen voor gevoelens van verplichting: volwassen kinderen zorgen graag voor hun ouders als de relatie goed is (Dykstra & Fokkema, 2007; Stuifbergen, et al, 2008).

Andersom vinden ouders met een zorgvraag het niet altijd gemakkelijk een beroep te doen op hun kinderen, bijvoorbeeld omdat de kinderen een gezin hebben en de ouders hen niet willen overbelasten. De bereidheid onder oudere leeftijdsgroepen om informele zorg te ontvangen is geringer dan de bereidheid onder jongere leeftijdsgroepen om die te geven.

Uit de door het NIZW in 2003 georganiseerde toekomstdebatten blijkt de meerderheid van de ouderen professionele hulp te verkiezen boven mantelzorg. Met kinderen en vrienden willen ze vooral een 'gezelligheidsband'. Ze doen liever geen structureel beroep op hen voor het verlenen van zorg (Van Overbeek en Schippers, 2004). Als het aan de zorgontvangers ligt geeft de meerderheid de voorkeur aan professionele zorg (RVZ, 2006b).

De aandacht in het beleid dient daarom te verschuiven van de vraag of men wel voor familieleden wil zorgen naar de vraag of men wel van familieleden zorg wenst te ontvangen (RVZ, 2006a; CEG, 2007; Dykstra & Fokkema, 2007). Dit is een complicerende factor bij toekomstige ontwikkelingen in de zorgsector. Door de oplopende zorgkosten, tekorten aan personeel in de zorgsector en discussie over de verzorgingsstaat is het mogelijk dat in de toekomst een toenemend

beroep op informele zorg moet worden gedaan.

De volwassen kinderen lijken minder moeite te hebben met het inschakelen van de oudere generatie dan andersom. Grootouders zijn immers favoriet als het gaat om kinderopvang. Uit recent (longitudinaal) Amerikaans onderzoek blijkt dat ouders er ook nog graag toe doen als de kinderen volwassen zijn en dat zij het wellicht ongemakkelijk vinden als de rollen zich omdraaien (Byers, et al 2008).

3.2 Zicht op andere generaties

In navolging van de WRR benadrukt Poldermans (2008) het belang om zich bewust in andere generaties te verplaatsen, op microniveau maar ook op macroniveau, en zo bewustwording te bewerkstelligen in de samenleving over ontwikkelingen omtrent levensloop, zorgen voor familie en mobiliteit. Ook gezinsbeleid kan erbij gebaat zijn generatiebewust te zijn.

In het rapport Generatiebewust beleid (WRR, 1999) vraagt de WRR zich onder andere af hoe generaties in de toekomst met elkaar zullen omgaan, op macrosociaal niveau, maar ook in microrelaties, gegeven de onontkoombare lastenverzwaringen vanwege demografische verschuivingen. De WRR schetst de volgende verhouding tussen de micro- en de macrosfeer:

“Eeuwenlang hebben generaties voor elkaar gezorgd in gezins- en familieverband. Ook heden is dit vaak nog zo. In de microsfeer lijkt op het ogenblik geen sprake te zijn van algemeen optredende problemen. Daarentegen beginnen op macroniveau wel wat spanningen op te treden, als gevolg van de vergrijzing en draagvlakverkleining. Ook in Nederland beginnen jongere generaties zich zorgen te maken over de verhouding tussen huidige lasten en toekomstige aanspraken.”

Op microniveau ziet de WRR weinig problemen. De RVZ signaleert echter een aantal ontwikkelingen die het microniveau wel degelijk raken. Voorbeelden hiervan zijn het grote aantal echtscheidingen en de gevolgen daarvan op oudere leeftijd (zie § 2.2), de combinatie van arbeid en zorg in de vierde levensfase voor vrouwen en mannen: ‘doorwerken tot je zeventigste’ (zie § 2.2), toenemende mobiliteit tussen ouders en volwassen kinderen (zie § 2.3) en wensen van de oudere generatie over hulp van kinderen (zie § 3.1).

Intergenerationele solidariteit speelt niet alleen in familieverband maar ook op macroniveau. De overheid ziet zich geconfronteerd met een belangrijk beleidsprobleem: de betaalbaarheid van de zorg komt onder druk te staan. Het is moeilijk voorstelbaar dat de overheid dit probleem kan oplossen door gewoon meer geld te vragen van die groepen burgers die het systeem grotendeels financieren terwijl ze daar maar beperkt gebruik van maken. Hierdoor komt onder andere de intergenerationele solidariteit op de agenda (RVZ, 2005).

Tot nog toe was het in normatief opzicht vrij gewoon dat de jonge generatie zorgt voor de oudere, de rijken voor de armen, en de gezonden voor de zieken. Tegenwoordig wordt gezondheid echter in toenemende mate gezien als iets waar mensen zelf invloed op hebben door hun manier van leven. De voorwaarden voor het wederkerigheidsprincipe, dat aan de basis ligt van solidariteit, veranderen. Het gaat nog steeds op dat mensen zich verzekeren met het idee van uitgestelde wederkerigheid, we betalen premie voor anderen, maar ook voor onszelf, mocht ons wat overkomen. In het wederkerigheidsprincipe komen individuele en sociale belangen samen (Komter, 2003). Wederkerigheid is mede het gevolg van het je kunnen verplaatsen in de positie van een denkbeeldige ander, maar ook van welbegrepen eigenbelang. Tegenwoordig is er meer discussie over de voorwaarden voor wederkerigheid: men wil nog wel solidair zijn, maar dan moeten anderen daar wel wat voor doen.

Op het microniveau van families wordt intergenerationele solidariteit anders beoordeeld: de voorwaarden verschillen van de voorwaarden op macroniveau. Dit hangt samen met de vraag of familieleden iets terugverwachten voor hun zorg of dat het om een gift gaat. Uit antropologische studies weten we dat hoe dichterbij in sociale afstand (familie, naasten) hoe belangenlozer de gift en hoe minder uitgesproken en diffuser de verwachting van wederkerigheid (Komter, 2003).

3.3 De waardering van zorg in familieverband

Op microniveau zijn er dus andere voorwaarden verbonden aan wederkerigheid dan op macroniveau. Familieleden zetten zich ook tegenwoordig in voor elkaar, er is geen sprake van dat de familie op zijn retour is:

“At the beginning of the 21st century a substantial amount of support is still being exchanged between Dutch parents and children; the vitality of intergenerational solidarity in Dutch families seems to be unchallenged.” (Komter, Knijn & Dykstra, 2006).

We staan er niet altijd bij stil wat familieleden allemaal voor elkaar over hebben. Van het incidenteel doen van klusjes, boodschappen en huishoudelijk werk en oppassen op de kleinkinderen tot intensieve mantelzorg voor mensen in de laatste levensfase. Voor velen is dit ook vanzelfsprekend en komt het voort uit genegenheid voor de ander (Dykstra & Fokkema, 2007).

Onbedoeld is de laatste tijd bij informele zorgverleners de indruk ontstaan dat de overheid geen waardering heeft voor de steun die ze hun verwanten geven (Timmermans & De Boer, 2007; CEG, 2007). Recent is er meer aandacht voor de balans tussen draagkracht en draaglast van informele zorgverleners en de waardering voor wat zij doen. In het Coalitieakkoord (2007) is te lezen dat de overheid mantelzorg financieel ruimer wil stimuleren: zij keert in 2007 zorgverleners die langer dan zes maanden informele zorg verlenen 250 euro uit⁷. Dit brengt ons bij de vraag hoe informele zorg aan familieleden is te waarderen: symbolisch en/of financieel?

De discussie over de betaling van informele zorg en de wens dat hulpbehoevenden meer regie over hun eigen leven krijgen, heeft geleid tot de introductie van het persoonsgebonden budget (pgb). Sinds 1995 kunnen hulpvragers van het beschikbaar gestelde bedrag iemand uit het sociale netwerk betalen voor geleverde hulp (Timmermans & De Boer, 2007; RVZ, 2006a, 2006b). Fors toegenomen uitgaven voor het pgb zijn deels een gevolg van de monetaarisering van voorheen 'gratis' ontvangen mantelzorg (Jeurissen, Van der Kraan & Vos, 2008). Economische argumenten spelen een rol bij hoe we hier in de toekomst tegenaan gaan kijken. Daarnaast spelen ethische argumenten: betekent het betalen van mantelzorg een verzakelijking van de zorgrelatie tussen familieleden en is dat erg? Of zou het beter zijn geld buiten de zorgrelatie te houden, maar zorgverleners bijvoorbeeld via betaald zorgverlof tegemoet te komen?

In de geschiedenisboeken kunnen we lezen dat gezinnen en families in vroeger tijden primair een economische functie hadden. In de huidige tijd zien we een toenemend belang van de emotionele relatie tussen gezinsleden en familieleden. Het onderscheid tussen economische functie en emotionele functie over de tijd ligt echter genuanceerd. Beide functies komen over de tijd naast elkaar voor en veroorzaken dilemma's: de betaling van grootouders voor het oppassen op de

7 De regeling is beperkt tot zorgverleners van mensen met een extramurale AWBZ-indicatie, die moet zijn afgegeven na 1 april 2007.

kleinkinderen bijvoorbeeld leidde tot veel discussie in de samenleving: is dat nu iets dat ouders vanzelfsprekend voor hun kinderen behoren te doen of mag de overheid daar een economische vergoeding tegenoverzetten? De overheid koos recent voor een middenweg en verlaagde de vergoeding voor grootouders van 6 euro naar 2,50 euro per uur. Toekomstige oma's hebben waarschijnlijk vaker een betaalde baan, mogen andere oma's dan een economische vergoeding krijgen voor het oppassen? De onderliggende vraag blijft: hoe waarderen we zorg in familieverband en heeft de overheid hierin een rol?

Discussie: weg met de opa- en omasubsidie?

In de Volkskrant van 2 juli 2008 betoogt Evelien Tonkens dat de logica van regelingen voor de zorg aan naasten moeilijk te doorgronden zijn. Waarom krijgt iemand 'omaloon' voor het oppassen op kleinkinderen, maar niets voor de zorg voor een demente ouder? Zorg voor gezonde kinderen is toch niet zwaarder dan zorg voor dementerenden? Waarom is zorg voor kinderen of ouders 'gebruikelijk', maar de zorg voor kleinkinderen of burens niet? Wat willen we eigenlijk collectief betalen en waarom? Worden zorgverhoudingen tussen naasten er beter of slechter van als ze collectief en per uur betaald worden? Evelien Tonkens: wat geld in zorgrelaties tussen naasten doet, moet nodig onderzocht worden.

4. FAMILIE EN BELEID: SAMENVATTING EN CONCLUSIE

4.1 Trends

De overheid heeft twee belangrijke beleidsproblemen: de betaalbaarheid van de zorg die onder druk komt te staan en de krapte op de arbeidsmarkt van de zorg. Hierdoor wint de intergenerationale zorg aan belang.

De RVZ wijst op de volgende trends op het gebied van zorg in familieverband:

- 1) Het Coalitieakkoord (2007) bevat twee boodschappen: meer werken en meer zorgen. Tussen hogere arbeidsparticipatie en een groter beroep op informele zorgarbeid zit spanning. Een evenwichtige verhouding tussen (formele) arbeidsparticipatie en (informele) zorg zal afhangen van arrangementen om arbeid en zorg te combineren. Het levensloopperspectief op familiale intergenerationale zorg (zoals verwoord in § 2) biedt hiervoor aanknopingspunten. Een evenwichtiger spreiding van werk, zorg en ontspanning maakt piekbelastingen in een bepaalde levensfase minder waarschijnlijk. Als we langer gaan doorwerken, moet een flexibele combinatie van arbeid en zorg ook voor de jonge ouderen tot de mogelijkheden behoren.
- 2) De levensloopbenadering wijst ook op ontwikkelingen die familiale intergenerationale zorg bemoeilijken: (a) wat als oma nu ook een baan heeft?⁸
(b) de gevolgen van echtscheiding voor de ouderdomsfase en
(c) toenemende mobiliteit als gevolg van een hoger opleidingsniveau van de bevolking en daardoor afnemende mogelijkheden voor zorg aan familie.
- 3) Opvattingen over familiesolidariteit veranderen. De zorgrelaties tussen generaties zijn in toenemende mate emotionele relaties en minder economische relaties geworden. Meer vrijwillig gekozen bindingen worden belangrijker. Dit maakt het onvermijdelijk over het (economisch) waarderen van familiale zorg positie te bepalen. Hoe waarderen we zorg in familieverband en heeft de overheid hierin een rol, mede gelet op toekomstige ontwikkelingen in de zorgsector? Daarnaast is sprake van de wensen van de zorgontvangers: hoe verdelen we informele en formele zorg en hoe verhoudt dat zich tot hun keuzevrijheid en economische positie? Zijn er voldoende mogelijkheden op de arbeidsmarkt om hierin te voorzien?

8 Zie ook Remery, et al, 2000.

4.2 Conclusie

Een evenwichtige spreiding van verschillende taken - zoals scholing, betaalde arbeid en zorg - in alle levensfasen biedt kansen de intergenerationele zorg in families ook op termijn mogelijk te maken. Dat vereist een beleid dat zich niet beperkt tot gezinnen, maar de aandacht vestigt op zorgrelaties tussen generaties.

4.3 Oplossingsrichtingen

1) Maatschappelijke waardering voor *familiezorg*

- Bijvoorbeeld door zorgperiodes te spreiden over de levensloop via het door de Commissie Bakker voorgestelde Werkbudget voor iedereen⁹ (Commissie Arbeidsparticipatie, 2008, p. 9). Het Werkbudget houdt een verbreding in van de huidige levensloopregeling, zowel qua middelen die erin worden gestort, als qua doelen waarvoor het gebruikt kan worden. Voorstellen voor een drastische vernieuwing en vereenvoudiging van de levensloopregeling, zoals de Commissie Bakker voorstelt, zouden nader onderzocht moeten worden. (Goudswaard en Caminada, 2006).
- Veel winst valt te behalen door werknemers de mogelijkheid van flexibele werktijden aan te bieden, zodat zijn hun zorgtaken beter kunnen uitvoeren. Dat kan tijdelijke aanpassing van arbeidstijden, arbeidscontract en terugkeerregelingen betekenen in verband met mantelzorg en/of zorg voor kinderen. *Best practices* in arbeidsorganisaties laten zien dat niet alleen de werknemer en het maatschappelijk belang daarmee gediend zijn, maar ook de werkgever. Het geeft de werkgever beter gemotiveerde werknemers en een sterkere concurrentiepositie op de arbeidsmarkt (zie ook SER, 2006).
- Door stimulerende, faciliterende en financieel ondersteunende maatregelen, zoals kortingen op het openbaar vervoer, verlofregelingen voor oudere werknemers die voor kleinkinderen willen zorgen (grootouderverlof), 'verlofstrippenkaarten' waarmee je zelf kunt aangeven voor welke naaste je wilt zorgen (RVZ, 2006a; Tonkens, 2008).

9 Het Werkbudget biedt mogelijkheden om te investeren in de ontwikkeling van de eigen kennis, vaardigheden en competenties. Ook biedt het mogelijkheden om een periode van (zorg)verlof te financieren en kan het ingezet worden om periodes van inkomensdaling (bijvoorbeeld als een werknemer met deeltijdpensioen gaat, een minder belastende functie aanvaardt, een eigen onderneming start of tussen twee banen zit). Iedereen betaalt mee aan de financiering van het Werkbudget: werkgevers, werknemers en de overheid. Dat sluit ook aan bij het belang dat allen hebben bij een goede inzetbaarheid van werknemers (Commissie Arbeidsparticipatie, 2008).

2) Maatschappelijke waardering voor het *gezin*

- Door in te zetten op een meer flexibele combinatie van arbeid en zorg, bijvoorbeeld door betaald vaderverlof, zodat het voor jonge vaders aantrekkelijk wordt om meer te zorgen of door met de werkgever een passende formule te vinden de werktijden en werkplekken flexibeler in te vullen (bijvoorbeeld werktijden binnen schooltijden en telewerken). Dit biedt bijvoorbeeld ook ouders met een chronisch ziek of gehandicapt kind, maar ook jonge mantelzorgers de mogelijkheid om naast betaalde arbeid informele zorg te verrichten.

3) De rol van de overheid

- Nu er een programmaministerie voor Jeugd en Gezin is, ontstaan er kansen voor een voorwaardenscheppend familiebeleid in samenwerking met andere ministeries. Dit omvat stimulerende en ondersteunende maatregelen, zoals hierboven aangeven.

LITERATUUR

Allan, G. Personal relationships in late modernity. *Personal Relationships*, 8, 3, 2001, 325-339.

Beck, U. *Risk society: towards a new modernity*. London, Sage, (2001 [1986]).

Berg, M. van den. Leven en overleven met steun. De sociale ondersteuning van Marokkaanse eerstegeneratievrouwen. *Migrantenstudies*, 3, 2007, 158-179.

Boer, A.H. de (red.) *Kijk op informele zorg: toetsing van beelden en opvattingen van de informele zorg aan de feiten*. Den Haag: SCP, 2005.

Brink, G.J.M. van den en I.M. de Vries. *Zorg, gezondheid en levensloop. Een trendanalyse*. In: *Verkenning levensloop. Achtergronddeel: analyses van trends en knelpunten*. Den Haag, Ministerie van SZW, 2002.

Broese van Groenou, M. In: *Tot het huwelijk ons scheidt*. Ad Bergsma, *Volkscrant*, 3 mei 2008.

Broese van Groenou, M. en T. van Tilburg. *Het zorgpotentieel in de netwerken van ouderen*. In: Boer, A. de (red.). *Toekomstverkenning informele zorg*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.

Byers, A.L. et al. When parents matter to their adult children: filial reliance associated with parents' depressive symptoms. *Journal of Gerontology*, 63B (1), 2008, 33-40.

Centrum voor Ethiek en Gezondheid. *Over keuzevrijheid en kiesplicht. Een verkenning van opvattingen over het keuze-ideaal in de zorg*. Den Haag, CEG, 2006.

Centrum voor Ethiek en Gezondheid. *Formalisering van informele zorg. Over de rol van 'gebruikelijke zorg' bij toekenning van professionele zorg*. Den Haag, CEG, 2007.

Centrum Indicatiestelling Zorg. *Beleidsregels indicatiestelling AWBZ*. Driebergen: CIZ, 2007

Coalitieakkoord. *Samen werken, samen leven. Coalitieakkoord tussen de Tweede*

Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie, 2007.
Commissie Arbeidsparticipatie. Naar een toekomst die werkt. Den Haag:
Ministerie van SZW, 2008.

Daatland, S.O. en K. Herlofson. 'Lost solidarity' or 'changed solidarity': a comparative European view of normative solidarity. In: *Aging & Society*, 23, 2003, 537-560.

De Jong Gierveld, J. en P.A. Dykstra. The long-term rewards of parenting: older adults' marital history and the likelihood of receiving support from adult children. *Aging international*, 27, 3, 2002, 49-69.

Dekker, P. et al. Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.

Dekker, R., et al. Concurrentie tussen arbeidsmarkt en maatschappelijke participatie. *ESB*, 27, 27 juni 2008, p. 404.

Dykstra, P.A. The effects of divorce on inter-generational exchanges in families. *Netherlands Journal of Social Sciences*, 33, 1, 77-93, 1998.

Dykstra, P.A. en T. Fokkema. Persoonlijke zorgnormen: bereidheid te geven én te ontvangen. In: Boer, A. de (red.). *Toekomstverkenning informele zorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.

Dykstra, P.A. en A.E. Komter. Structural characteristics of Dutch kin networks. In: Dykstra, P.A. et al. *Family solidarity in the Netherlands*. Amsterdam: Dutch University Press, 2006.

Evenhuis, C.H.S. Levensloopbewust beleid in de steigers. Analyse ten behoeve van een integrale beleidsvisie. In: *Verkenning levensloop. Achtergronddeel: analyses van trends en knelpunten*. Den Haag: Ministerie van SZW, 2002.

Galen, R.I. van. *Solidarity and ambivalence in parent-child relationships*, ICS-dissertation, Utrecht, 2007.

Goudswaard, K. en K. Caminada. Het profijt van levensloop. *ESB*, 91, 17 november 2006, p. 577.

Hochschild, A. *The time bind: when work becomes home and home becomes*

work. New York, Metropolitan Books, 1997.

Jeurissen, P.P.T., W.G.M. van der Kraan en P. Vos. Het persoonsgebonden budget. In: Kam, C.A. de en A.P. Ros (red.). Overheidsfinanciën. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2008.

Klerk, M. de en A. de Boer. Veranderingen in de informele zorg, 1991-2003. In: Boer, A.H. de (red.). Kijk op informele zorg: toetsing van beelden en opvattingen van de informele zorg aan de feiten. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2005, 24-33.

Knijn, T. en A.C. Liefbroer. More than kind: instrumental support in families. In: Dykstra, P.A. et al. Family solidarity in the Netherlands. Amsterdam: Dutch University Press, 2006.

Komter, A.E. Solidariteit en het offer. Oratie. Utrecht: Universiteit van Utrecht, 2003.

Komter, A.E., T. Knijn en P.A. Dykstra. Family solidarity in the Netherlands: a varied picture. In: Dykstra, P.A. et al. Family solidarity in the Netherlands. Amsterdam: Dutch University Press, 2006.

Komter, A.E. & Schans, D. Reciprocity revisited: Give and take in Dutch and immigrant families. *Journal of Comparative Family Studies* (te verschijnen).

Liefbroer, A.C. en P.A. Dykstra. Levenslopen in verandering: een studie naar de ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2000.

Meer, M.J. van der en C.H. Mulder. Informele zorg en de afstand tot familie en vrienden. In: Boer, A. de (red.). Toekomstverkenning informele zorg. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.

Ministerie van SZW. Verkenning Levensloop. Beleidsopties voor leren, werken, zorgen en wonen. Den Haag: SZW, 2002.

Ministerie van VWS. Nota Gezinsbeleid. Den Haag: VWS, 2006.

Overbeek, van R. en A. Schippers. Ouder worden we allemaal: trendstudies en toekomstdebatten over de vergrijzing in Nederland. Utrecht: NIZW, 2004.

Penninx, K. Zilveren kracht. Mobiliseren van mensen met levenservaring. MO/ Samenlevingsopbouw, 26, 2007.

Penninx, K. et al. De zilveren kracht in cijfers. Factsheet maatschappelijke inzet door ouderen. Utrecht: Movisie, 2008.

Poldermans, M.W.E. Wie dan leeft ... wie dan zorgt? Proefschrift. Tilburg: Universiteit van Tilburg, 2008.

Portegijs, W. et al. Hoe het werkt met kinderen. Moeders over kinderopvang en werk. Den Haag: SCP, 2006a.

Portegijs, W. et al. Emancipatiemonitor 2006. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2006b.

Remery, C. et al. En als oma nu ook een baan heeft? De toekomst van de informele kinderopvang in Nederland. Den Haag: Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, 2000.

Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. Levensloop en zorgkosten. Solidariteit en de zorgkosten van vergrijzing. Bilthoven: RIVM, 2008.

Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Levensloop als perspectief. Den Haag: RMO, 2002.

Raad voor de Volksgezondheid en Zorg. Houdbare solidariteit in de gezondheidszorg. Zoetermeer: RVZ, 2005.

Raad voor de Volksgezondheid en Zorg. Informele zorg. Het aandeel van mantelzorgers en vrijwilligers in de langdurige zorg. Achtergrondstudie bij het advies Mensen met een beperking in Nederland. Zoetermeer: RVZ, 2006a.

Raad voor de Volksgezondheid en Zorg. Arbeidsmarkt en zorgvraag. Advies en achtergrondstudies. Den Haag: RVZ, 2006b.

Raad voor de Volksgezondheid en Zorg. Uitstel van ouderschap. Medisch of maatschappelijk probleem? Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en zorg, 2007.

Schans, D. Ethnic diversity in intergenerational solidarity. ICS-dissertation, Utrecht: Universiteit van Utrecht, 2007.

Schans, D. Solidariteit tussen generaties. Beeldvorming alloctonen/ autoctonen genuanceerd. *Demos*, 24 (5), 2008.

Schippers, J. Werken en moederen: een ongelukkig huwelijk. In: RVZ. Uitstel van ouderschap. Medisch of maatschappelijk probleem? Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en zorg, 2007.

Sociaal Economische Raad (SER). Welvaartsgroei door en voor iedereen. Advies o6/o8. Den Haag: SER, 2006.

Sociaal Economische Raad (SER), Rapport Jongerenpanel Maatschappelijke stages. Maatschappelijke stages: een schat aan ervaringen. Den Haag: SER, november 2007.

Stuifbergen, M.C., J.J.M. van Delden en P.A. Dykstra. The implications of today's family structures for support giving to older parents. *Aging & Society*, 28, 2008, 413-434.

Tilburg, T.G. van. Gesloten uitbreiding. Sociaal kapitaal in de derde en vierde levensfase. Oratie. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2005.

Timmermans, J. en A. de Boer. Dilemma's in en suggesties voor beleid. In: Boer, A. de (red.). Toekomstverkenning informele zorg. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2007.

Tonkens, E. Weg met de opa- en omasubsidie. *De Volkskrant*, 2 juli 2008.

Tonkens, E. Donners donderpreken. *De Volkskrant*, 30 juli 2008.

Vollebergh, W. Jeugd in veranderende culturele contexten. Oratie. Utrecht: Universiteit Utrecht, 2008.

Weg met het Zwitserlevegevoel. *Katholiek Nieuwsblad*, 22, 30 mei 2008.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Generatiebewust beleid. Den Haag: WRR, 1999.

GERAADPLEEGDE DESKUNDIGEN

Prof. dr. J.J.M. van Delden

Juliuscentrum voor
Gezondheidswetenschappen
en Eerstelijns Geneeskunde
Nederlands Interdisciplinair
Demografisch Instituut

Mw. prof. dr. P.A. Dykstra

Universiteit Leiden

Prof. dr. K.P. Goudswaard

Mw. dr. M. Morée

Expertisecentrum Mantelzorg

Mw. drs. T. Schreuder Goedheijt

Expertisecentrum Mantelzorg

Prof. dr. E.H. Tonkens

Universiteit van Amsterdam

Uit onderzoek blijkt dat ouders bij de opvoeding van hun kinderen in isolement verkeren. Soms krijgen ouders hierdoor meer voor hun kiezen dan ze aankunnen. De omgeving kan ouders steunen en de overheid kan daar gunstige voorwaarden voor scheppen. In twee preadviezen beschrijven de RMO en de RVZ hoe de overheid de banden tussen gezinnen en hun omgeving – familie, buurt, lokale middenstand, scholen – kan versterken.

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) is de adviesraad van de regering en het parlement op het terrein van participatie van burgers en stabiliteit van de samenleving. De RMO werkt aan nieuwe concepten voor de aanpak van sociale vraagstukken.

De Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ) adviseert de regering en het parlement op het terrein van de volksgezondheid en de kwaliteit en toegankelijkheid van de gezondheidszorg. De RVZ brengt hierover strategische adviezen uit.

Raad voor de Volksgezondheid & Zorg

raad voor maatschappelijke ontwikkeling

